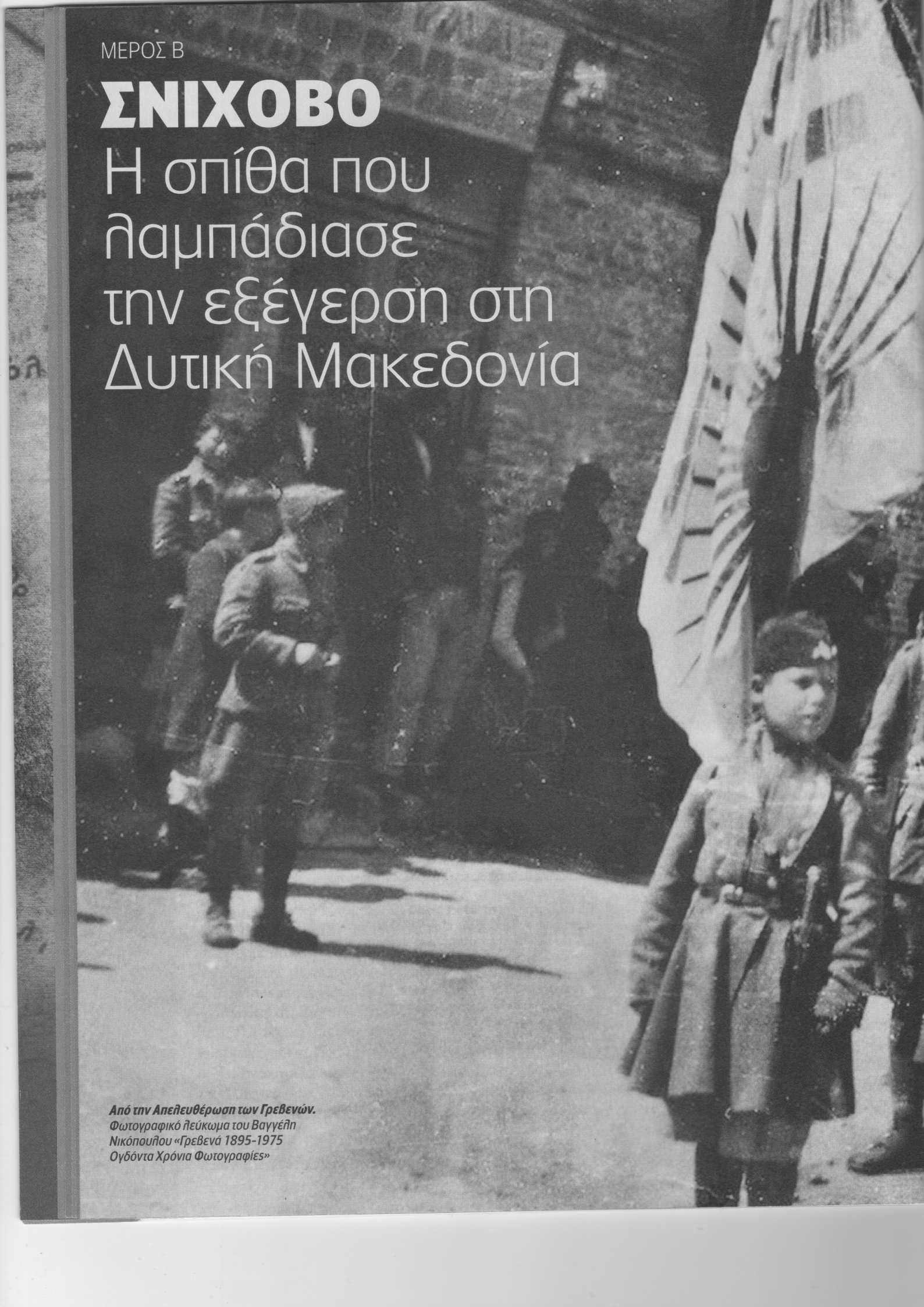

ΜΕΡΟΣ Β

ΣΝΙΧΟΒΟ

Η σπίθα που
λαμπάδιασε
την εξέγερση στη
Δυτική Μακεδονία

*Από την Απελευθέρωση των Γρεβενών.
Φωτογραφικό λεύκωμα του Βαγγέλη
Νικόπουλου «Γρεβενά 1895-1975
Ογδόντα Χρόνια Φωτογραφίες»*

Η αφορμή δόθηκε στα μέσα του κρύου Γενάρη του 1943, όταν δύο χωροφύλακες από την Υποδιοίκηση Πολυνερίου συγκέντρωσαν στο χωριό Μέγαρο 20 πρόβατα, κότες και αυγά με εντολή να τα παραδώσουν στους Ιταλούς στα Γρεβενά.¹ Αυτό όμως που κατόρθωσαν ήταν να προκαλέσουν την επέμβαση μιας ομάδας που έδρευε στις κοντινές Κυδωνιές (παλαιά ονομασία: Βαντοικό). Οι χωροφύλακες εκδιώχθηκαν και τα κατασχεμένα αποδόθηκαν στους κατόχους τους.

Οι Κυδωνιές Γρεβενών είναι ένας μικρός ορεινός οικισμός χτισμένος σε υψόμετρο 900 μέτρων περιτριγυρισμένος από δάση βελανιδιών. Βρίσκεται 24 χιλιόμετρα ΒΔ της πόλης των Γρεβενών, στα όρια με την επαρχία Βοΐου του νομού Κοζάνης. Στο απομονωμένο αυτό χωριό, από τα μέσα Σεπτεμβρίου του 1942 ακόμη, είχε οργανωθεί ένας από τους πρώτους πυρήνες, την διοίκηση του οποίου σύντομα ανέλαβε ο Δ. Τασιανόπουλος.² Στις αρχές Δεκεμβρίου του '43, με εντολή της Επαρχιακής Επιτροπής του ΕΑΜ Γρεβενών, ο πυρήνας αυτός μετατράπηκε στην πρώτη ένοπλη αντάρτικη ομάδα του ΕΛΑΣ, η οποία στις αρχές του νέου χρόνου αριθμούσε πάνω από είκοσι αντάρτες και στελεχωνόταν από έμπειρους αξιωματικούς, όπως ο Ανθλ/γός Ν. Θεοχαρόπουλος και ο Υπλ/γός Δ. Κουρατζόπουλος.³ Η ομάδα έμεινε στην ιστορία ως «ομάδα των Γρεβενών» ή «ομάδα των Αξιωματικών». Και αυτή ήταν μόνο η αρχή. Τη νύχτα της 18/19 Ιανουαρίου, το αντάρτικο τμήμα κατέλαβε εύκολα τον Σταθμό Χωροφυλακής στο Πολυνέρι.⁴ Ο αφοπλισμός αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα για τη στάση μεγάλου μέρους των ανδρών της Χωροφυλακής απέναντι στο αντάρτικο. Αλλά θα ήταν καλύτερα να παρακολουθήσουμε το συγκεκριμένο γεγονός όπως μας το περιγράφει ο εκ των πρωταγωνιστών αντάρτης Ανδρέας Τσιάτας στο βιβλίο του «Αναμνήσεις από την Αντίσταση 1941-1944»: «Ήταν περασμένη η ώρα, 11 με 12 όταν φτάσαμε στο Πολυνέρι. Ο σύνδεσμος Καραγιάννης μάς υπέδειξε το σπίτι όπου στεγαζόταν η Υποδιοίκηση Χωροφυλακής. Κυκλώσαμε το σπίτι και ο Σκοτίδας φορώντας στολή αξιωματικού είπε: «Έλληνες Αντάρτες!» στους δυο χωροφύλακες που ήταν γύρω από τη θερμάστρα και ζεσταίνονταν. Οι άλλοι κοιμόνταν. Κανείς από τους χωροφύλακες δεν πρόβαλε αντίσταση. Σηκώθηκαν και ένας ένας παρέδωσαν

Τον Γενάρη του 43 η «ομάδα των Γρεβενών» του ΕΛΑΣ αφοπλίζει τον Σταθμό Χωροφυλακής στο Πολυνέρι. Η εξέγερση αρχίζει...

τα όπλα καθώς αιφνιδιάστηκαν πάνω στον ύπνο τους. Αφού έγινε ο αφοπλισμός τους, τις πρωινές ώρες πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση των κατοίκων. Τους μίλησαν ο Σκοτίδας με τον Τασιανόπουλο και τους εξέθεσαν τους σκοπούς του ΕΑΜ. Ο Υποδιοικητής βρισκόταν σε ένα κοντινό χωριό, το Πανόραμα (Σιαργκαναίοι). Με φώναξε ο Σκοτίδας, με άλλους δύο αντάρτες, τον Μήτσο Μπαρμπαλέξη και τον Κώστα Κωτούλα, και μου ανέθεσε να τον βρω και να τον αφοπλίσω. Πήρα και έναν οδηγό και πήγαμε στο χωριό. Ο οδηγός μάς υπέδειξε το σπίτι. Ήταν πρωινές ώρες, το χιόνι αρκετό και το κρύο τσουχτερό. Ολα αυτά δεν μας τρόμαζαν, γιατί είχαμε πίστη στον αγώνα που κάναμε και όλα τα αιτηρούσαμε. Εγώ με τον Μήτσο Μπαρμπαλέξη μπήκαμε μέσα, ο Κώστας Κωτού-

λας φύλαγε σε ένα παράθυρο. Ο Υποδιοικητής Υπομοίραρχος Γιάννης Καλαφάτης ήταν στο κρεβάτι. Του είπαμε ποιοι είμαστε και ποιος ο σκοπός μας. Του πήρα την εξάρτυση και το περίστροφο που τα είχε σε μια καρέκλα. Του είπα να ντυθεί γρήγορα και να μας ακολουθήσει στο Πολυνέρι, χωρίς καμία αντίσταση σηκώθηκε, ντύθηκε και φύγαμε. Τον παρέδωσα στη Διοίκηση της ομάδας και μάλιστα πρόλαβε και άκουσε και τις ομιλίες του Σκοτίδα και του Τασιανόπουλου στη συγκέντρωση».

Το επόμενο διήμερο και με συμπληρωμένη τη διοίκηση, το αποφασισμένο τμήμα⁵ ξεκίνησε και επίσημα περιοδεία καθ' άπασα την περιφέρεια. Η εξόρμηση αυτή γρήγορα πήρε διαστάσεις εξέγερσης με σημαντικότερους

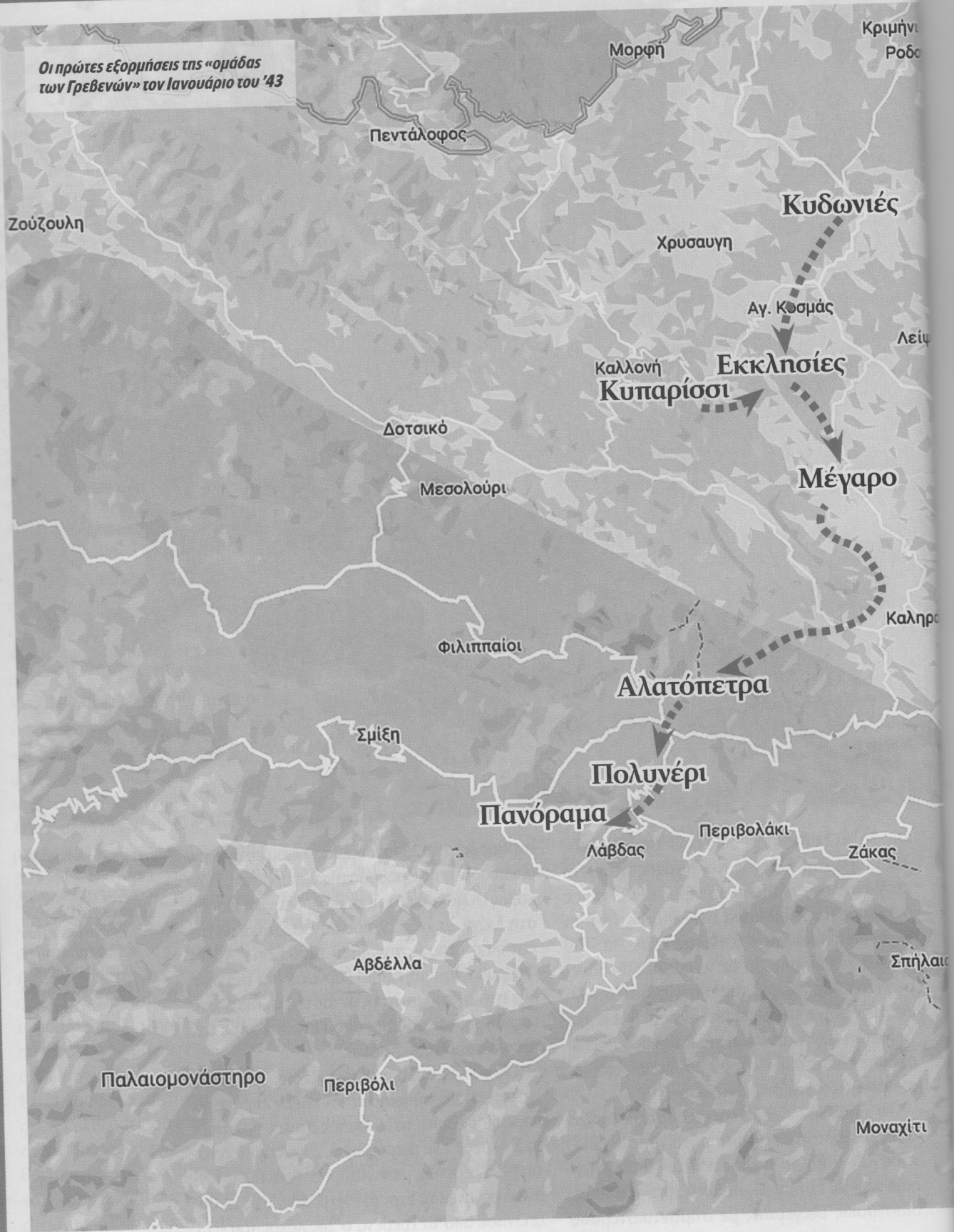
σταθμούς, στις 26 Ιανουαρίου, όπου είχαμε τον αφοπλισμό της φρουράς της γέφυρας της Γιάνκοβας (Αλιάκμονα) και τη θριαμβευτική είσοδο στη Σιάτιστα, στις 29, που συνοδεύτηκε με την κατάλυση της Αστυνομική Διοίκησης. Αρχές Φεβρουαρίου, το τμήμα «όργωσε» τα Βέντζια⁶ και την 7η του μήνα οι αντάρτες μπήκαν στο χωριό Γριά⁷ στα Χάσια, όπου ενώθηκαν με την τοπική ομάδα των Χασίων.⁸

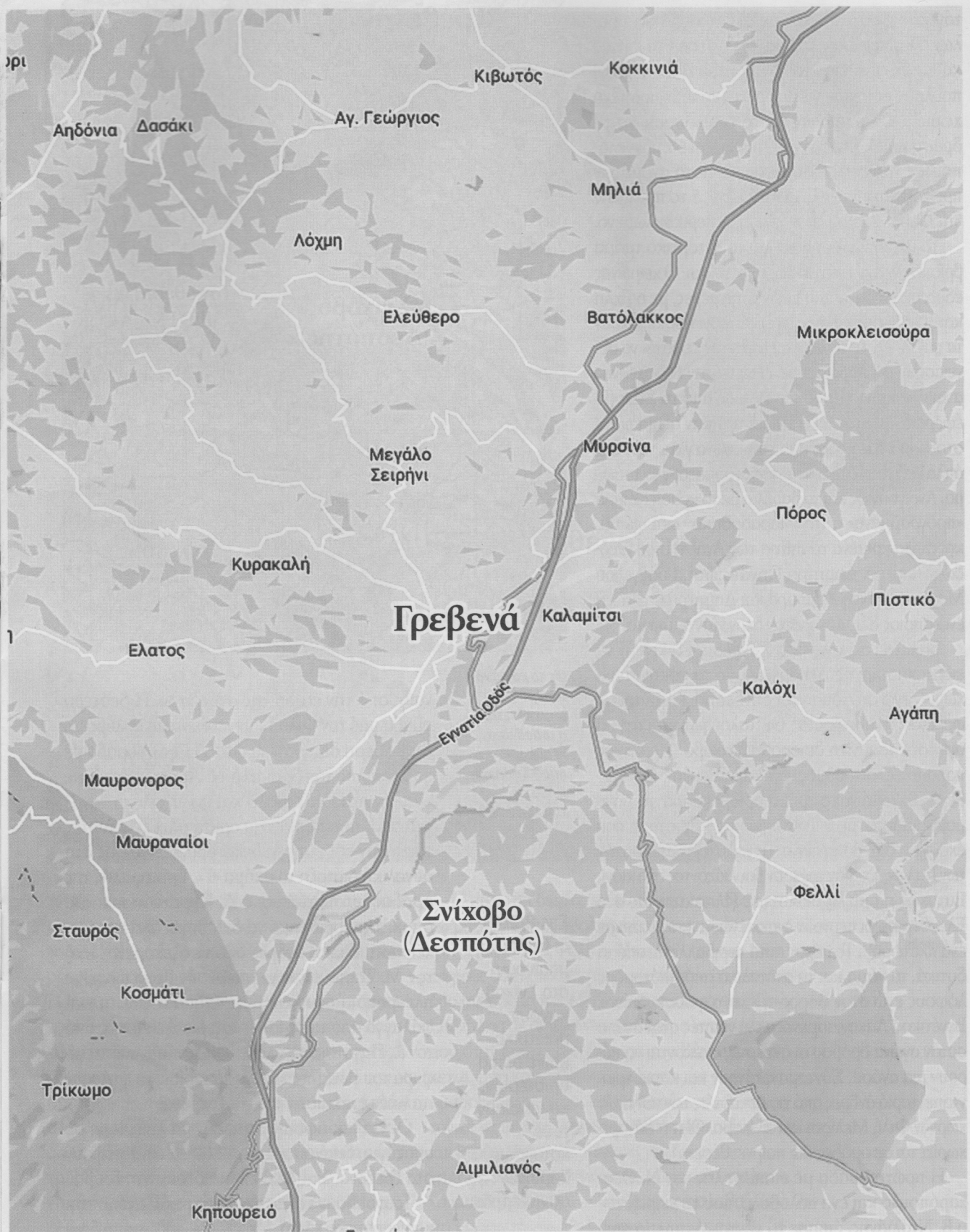
Ολόκληρη η επαρχία ήταν «ξεσπασμένη». Οι Ιταλοί συνειδητοποίησαν ότι πλέον έπρεπε να παρέμβουν δυναμικά. Πρώτος στόχος ορίστηκε το Σνίχοβο.⁹ Ένα μικρό χωριό, 20 χιλιόμετρα νότια των Γρεβενών, με πολύ δραστήρια όμως ΕΑΜική οργάνωση. Έτσι το ίδιο βράδυ, στις 23.00, ξεκίνησε από τα Γρεβενά ο 2ος λόχος του Ι/13

Η ομάδα «Αστράπη» του ΕΛΑΣ που δημιουργήθηκε μετά τη μάχη στο Σνίχοβο.

Από το βιβλίο του Δ. Κυρατζόπουλου «Δυτική Μακεδονία - Η Ελεύθερη Ελλάδα της κατοχής»

Οι πρώτες εξορμήσεις της «ομάδας των Γρεβενών» τον Ιανουάριο του '43

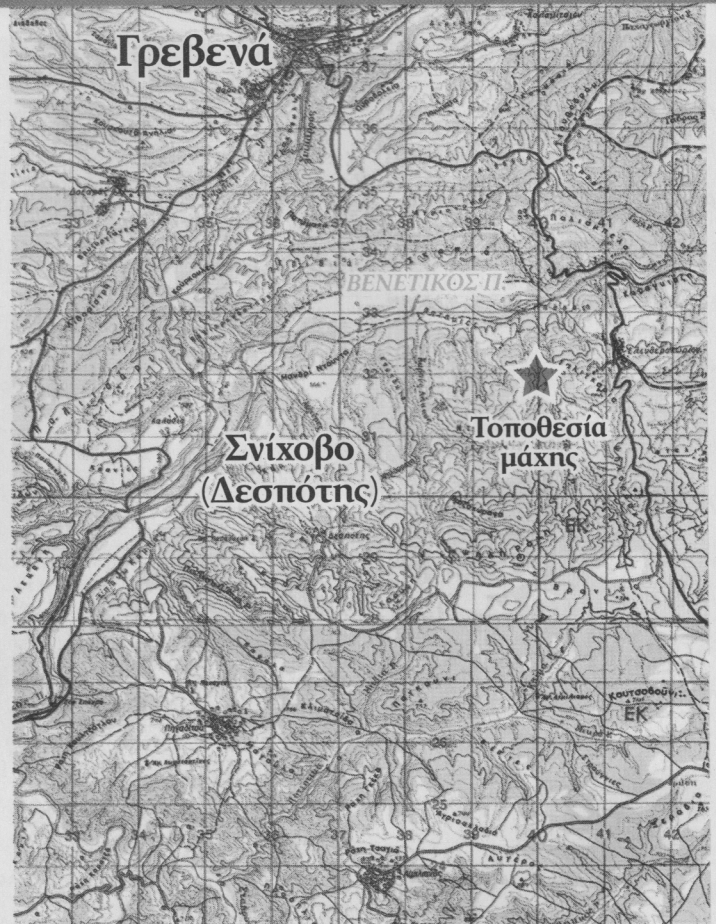

τάγματος, ενισχυμένος με μία διμοιρία πολυβόλων.¹⁰ Επικεφαλής τέθηκε ο Υπλ/γος Pisi Paride και με τη συνοδεία του διαβόπτου Δ. Ευαγγελόπουλου¹¹ έσπευσε να τιμωρήσει το υποψιασμένο χωριό¹². Οι πληροφορίες τους μιλούσαν για τη δράση μιας «ομάδα comunista» και ο Ευαγγελόπουλος ήταν εφοδιασμένος με λίστα ονομάτων πρωτοστατούντων ΕΑΜιτών. Στις 5 το πρωί, της 8ης Φεβρουαρίου, το χωριό ήταν περικυκλωμένο.

Το ίδιο πρωινό, όμως, και το αντάρτικο τμήμα βρισκόταν στο κοντινό χωριό Μελίσσι. Ο χειμώνας έδειχνε τα δόντια του εκείνες τις μέρες, με ομίχλη και 30 πόντους μαλακό φρέσκο χιόνι να σκεπάζουν τα πάντα. Οι αντάρτες ετοιμάζονταν κεφάτοι να συνεχίσουν την πορεία τους. Η ώρα ήταν 11 όταν ένας αναψοκοκκινισμένος σύνδεσμος από το Σνίχοβο έφερε το μαντάτο: Οι Ιταλοί μπήκαν αζημέρωτα στο χωριό. Με πρόσχημα την έρευνα για κρυμμένα όπλα ψάχνουν όλα τα σπίτια και αρπάζουν τα τρόφιμα. Ανοίγουν ως και τα βαρέλια με το κρασί. Κάποια «προγραμμαμένα» σπίτια παραδόθηκαν στη φωτιά, και συγκεκριμένα τα σπίτια των Αναστασίου Θεοδωρόπουλου, Δημήτρη Πηγασιώτη, Ευάγγελου Μότσιου, Γιάννη Αρμπαρά και Δημήτρη Φηλιώτη ενώ όποιος διαμαρτυρόταν δερνόταν αλύπητα.

Σημαίνει συναγεμμός. Σύνδεσμοι ξεκινούν να ειδοποιήσουν τις Δεκαρχίες από τα κοντινότερα χωριά, ενώ σύντομα νέοι σύνδεσμοι έρχονται με φρέσκες πληροφορίες. Οι Ιταλοί φαίνεται ότι θα ακολουθήσουν τη διαδρομή Σνίχοβο - ημιονικός παραποτάμιος δρόμος - γέφυρα Βενέτικου - Γρεβενά. Το αντάρτικο τμήμα αριθμεί σαράντα μόνιμους αντάρτες με τρία πολυβόλα. Η απόσταση που έχουν να διανύσουν είναι μεγαλύτερη από αυτήν των Ιταλών. Σχεδόν τρέχουν βουλιάζοντας στο χιόνι. Ευτυχώς η ομίχλη διαλύεται. Πλησιάζοντας στο Ελευθεροχώρι περνούν ένα στένωμα που βγάζει σε ένα πλάτωμα¹³. Το μέρος αυτό περιβάλλεται από τα δυτικά, τα νότια και τα ανατολικά από απότομους λόφους ενώ στον Βορρά τρέχει ο φουσκωμένος Βενέτικος. Λαχανιασμένοι αλλά νικητές στον άτυπο αυτόν αγώνα δρόμου οι αντάρτες στέκονται να πάρουν μια ανάσα. Σύντομα φτάνουν και καμιά τριανταπενταριά άνδρες από τις Δεκαρχίες των κοντινών χωριών Φιλί, Μελίσσι και Σνίχοβο. Ολη η δύναμη χωρίζεται σε ομάδες και παίρνει θέσεις.

Η πρώτη ομάδα με επικεφαλής τον Ν. Θεοχαρόπουλο και ένα πολυβόλο, που το χειριζόταν ο Β. Νταλιάνης, έπιασε το κεντρικό σημείο απέ-

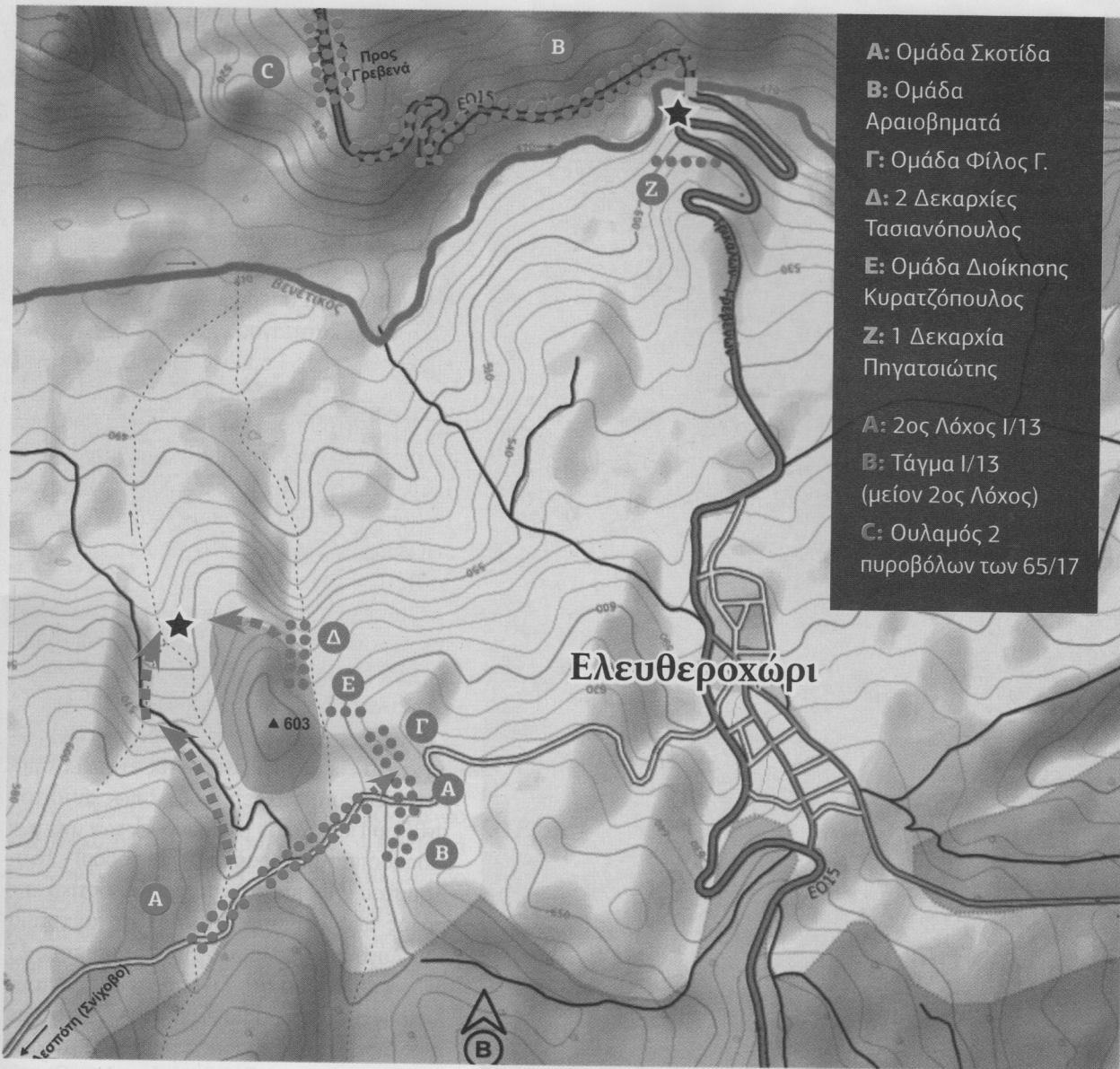
Με το κόκκινο αστέρι σημειώνεται η τοποθεσία «Γούβες» όπου διεξήχθη η «μάχη του Σνιχόβου»

Στις 8/2/43 οι Ιταλοί μπαίνουν στο Σνίχοβο, κάνουν πηλιάτικο, καίνε σπίτια αριστερών, κακοποιούν τους κατοίκους. Σημαίνει συναγεμμός

ναντι από την έξοδο της στενωπού. Η δεύτερη ομάδα υπό τον Φίλο Γ., με το δεύτερο πολυβόλο, έλαβε θέση δεξιά της πρώτης. Η τρίτη ομάδα με επικεφαλής τον δάσκαλο Ν. Αραιοβημάτα, με το τελευταίο πολυβόλο και πολυβολητή τον Γ. Κατσανίδη, τάχθηκε στα αριστερά. Εξι αντάρτες τάχθηκαν κάθετα στη δεξιά ομάδα δίνοντας στη συνολική διάταξη το σχήμα «Γ». Επικεφαλής της ομάδας αυτής τέθηκε ο Δ. Κυρατζόπουλος, ο οποίος και ορίστηκε να διευθύνει όλη την επιχείρηση. Είκοσι άνδρες από τις Δεκαρχίες, υπό τον Μ. Τασιανόπουλο, παίρνουν θέση ώστε να πλευροκοπήσουν και να χτυπήσουν την ιταλική φάλαγγα από τα νότια. Τέλος, μία Δεκαρχία, υπό τον Δ. Πηγασιώτη, έλαβε θέσεις πάνω από τη γέφυρα του Βενέτικου για να εμποδίσει να φτάσουν ιταλικές ενισχύσεις από τα Γρεβενά.

Οι Ιταλοί, αφού φόρτωσαν τη λεία τους σε υποζύγια, ξεκίνησαν στις 12.00 να επιστρέψουν στα Γρεβενά. Στις 14.00 πλησιάζουν στη Γούβα.

Τραγουδούν και αστειεύονται¹⁴ και ανύποπτοι μπαίνουν στον κλοιό. Με έναν πυροβολισμό δίνε-

- A:** Ομάδα Σκοτίδα
- B:** Ομάδα Αραιοβηματά
- Γ:** Ομάδα Φίλος Γ.
- Δ:** 2 Δεκαρχίες Τασσιανόπουλος
- Ε:** Ομάδα Διοίκησης Κυρατζόπουλος
- Ζ:** 1 Δεκαρχία Πηγατσιώτης

- A:** 2ος Λόχος 1/13
- B:** Τάγμα 1/13 (μείον 2ος Λόχος)
- C:** Ουλαμός 2 πυροβόλων των 65/17

ται το σύνθημα έναρξης της μάχης και αμέσως μια βροχή από σφαίρες «λούζει» την κεφαλή της φάλαγγας. Ο Pisi καβάλα στο άλογο του παροτρύνει τους στρατιώτες του να πολεμήσουν. Η πρώτη ριπή πολυβόλου τον βρίσκει στο γόνατο, η δεύτερη στο πλευρό και η τρίτη του δίνει τη χαρακτηριστική βολή στο κεφάλι. Μετά το αρχικό ξάφνιασμα η μάχη γενικεύεται. Οι Ιταλοί προσπαθούν να ανοίξουν δρόμο προς τα Γρεβενά, αλλά αποκρούονται από την ομάδα του Σκοτίδα και καθιλώνονται. Ανασυντάσσονται και ένα τμήμα τους προσπαθεί να υπερφαλαγγίσει, από τη μεριά του Βενέτικου, τις αντάρτικες θέσεις. Αλλά η ομάδα Τασσιανόπουλου τους σταματά.

Η μάχη θα διαρκέσει πάνω από δύο ώρες. Εν τω μεταξύ οι πυροβολισμοί ακούστηκαν μέχρι τα Γρεβενά. Στις 14.15 ο Marradi¹⁵ παίρνει τους έτερους δύο λόχους¹⁶, μία διμοιρία πολυβόλων και δύο πυροβόλα των 65/17 και σπεύδει να επέμβει. Επιβιβάζει σε αυτοκίνητα ένα τμήμα «προπομπό» που όταν φτάνει στη γέφυρα του Βενέτικου δέχεται, από τα απέναντι υψώματα, τα πυρά της ομάδας Πηγατσιώτη και καθιλώνεται. Αναγκάζονται να περιμένουν να φτάσει η κύρια δύναμη και κυρίως ένα πυροβόλο για να εξαναγκάσει την «απόφραξη». Βλέποντας το υπόλοιπο ιταλικό τάγμα να πλησιάζει οι αντάρτες καταλαβαίνουν ότι πρέπει να εγκαταλείψουν τις θέσεις τους. Η

Αναλυτική διάταξη των αντιμαχόμενων δυνάμεων στο Σνίχοβο

Ο «πρωταντάρτης» του ΕΛΑΣ Ανδρέας Τσιάτας, εκ των πρωταγωνιστών στο Ποθυνέρι και το Σνίχοβο». Φωτ. οικογενειακό αρχείο Νίκου Τσιάτα

δύναμη πυρός των Ιταλών είναι συντριπτική και κάθε αντίσταση μάταιη. Εχουν όμως κερδίσει πολύτιμο χρόνο. Σύνδεσμοι έχουν ήδη ενημερώσει τον Κυρατζόπουλο, που για να μην εγκλωβιστεί διατάσσει την απεμπλοκή όλων των ομάδων και τη διαφυγή τους στη θέση Βίγλα. Έτσι ο Marradi φτάνει στη Γούβα στις 17.15 όπου το μόνο που μπορεί να κάνει είναι να μετρήσει τις ιταλικές απώλειες. Αυτές τελικά ανέρχονται σε έναν αξιωματικό και δέκα στρατιώτες νεκρούς και 12 τραυματίες¹⁷. Από τη μεριά των ανταρτών, πάνω στη σύμπτυξη, σκοτώθηκε ο αντάρτης Φίλιππος Κοσκερίδης και τραυματίστηκε ο Δημήτρης Γκαρανάτσιος.

Οι Ιταλοί επέστρεψαν νύχτα στα Γρεβενά. Την επομένη εκτέλεσαν για αντίποινα οκτώ κρατούμενους των Φυλακών¹⁸. Εντελώς αντίθετα τα συναισθήματα στην πλευρά των ανταρτών. Στο χωριό Αιμιλιανός γίνεται πανηγυρική συγκέντρωση, ενδεικτική του κλίματος ικανοποίησης που επικρατεί.

Το αποτέλεσμα της πρώτης σύγκρουσης στη Δυτική Μακεδονία τούς γέμισε με αυτοπεποίθηση και υπερηφάνεια. Δεκάδες νέοι τρέχουν να καταταγούν. Το τμήμα μεγαλώνει και χωρίζεται σε 3 ομάδες. Την Αστραπή (Κυρατζόπουλος), τη Βροντή (Θεοχαρόπουλος) και τον Κεραυνό (Αραιοβημάτας). Αποφασίστηκε τη διοίκηση όλων των τμημάτων του ΕΛΑΣ Γρεβενών να την αναλάβει ο Κυρατζόπουλος, με βοήθo τον Θεοχαρόπουλο και τη διοίκηση των ομάδων Βοΐου ο ανθ/γός Χοτούρας Αριστοτέλης (Αρριανός).

Στα τέλη του Φλεβάρη του 1943, ολόκληρη η περιοχή από τα Χάσια ως τον ορεινό όγκο της βόρειας Πίνδου, μέχρι τα σύνορα της Αλβανίας, βρισκόταν επί ποδός πολέμου με ελεύθερες τη Σιάτιστα, τη Νεάπολη και το Τσοτύλι, ενώ όλα τα χωριά είχαν συγκροτημένες ένοπλες ομάδες. Νέα τμήματα ξεπηδούν, όπως αυτό του ανθ/γού Γκανάτσιου (Χείμαρρος), των ανθ/γών Παπαδόπουλου Ηρακλή (Νικηφόρου) - Τόλη Χρήστου (Προμηθέα) στα ορεινά, δυτικά της πόλης των Γρεβενών. Στα Βέντζια το τμήμα του Ζυγούρα (Παλαιολόγου) έφτασε τους 25 άνδρες. Αλλά και στο Σινιάτσικο έχουμε τους Κατσόγιαννο και Ρόσιο Αλέκο (Υψηλάντη) με τους Σιατιστινούς. Επίσης το τμήμα 18 ανδρών του υπομοίραρχου Βενετσανόπουλου Θωμά. Και στη Βλάστη το τμήμα του ανθ/γού Μίχου Θεοδωρίδη.

Τέλος, στην Καστοριά κινούνται οι ομάδες με τους Γιαννούλη Γιώργο, Κιουρτσιδάκη, Κουλούρη και Πατσιούρα καθώς και του Μπασκάκη στην περιοχή του Νεστορίου.

Αποτέλεσμα της μάχης: οι Ιταλοί κλείστηκαν στις πόλεις της Καστοριάς και των Γρεβενών. Τρομοκρατημένοι από τη δράση των ανταρτών και την απροκάλυπτη εχθρότητα του πληθυσμού παρακολουθούν αποσβολωμένοι τις εξελίξεις. Οι επικοινωνίες Καλαμπάκας - Γρεβενών, Καστοριάς - Κοζάνης μέσω Νεάπολης - Σιάτιστας και μέσω Αργους Ορεστικού - Νεάπολης

είχαν διακοπεί. Η ύπαιθρος ήταν υπό τον έλεγχο και την κατοχή των ανταρτών. Μόνο η Καστοριά επικοινωνούσε με την Κορυτσά. Μετά το Σνίχοβο θα ακολουθήσει η περήφανη νίκη στη Μερίτσα¹⁹ και τον Μάρτιο θα έρθει ο θρίαμβος στον Φαρδύκαμπο, γεγονός που έβαλαν τα θεμέλια για τη δημιουργία της Ελεύθερης Ελλάδας στη διάρκεια της κατοχής.

1. Δρόσος: Φαρδύκαμπος, σελ. 67.
2. Δημήτρης Τασιανόπουλος.
3. Εφεδρικοί Αξιωματικοί ψημένοι στις μάχες στην Αλβανία, αλλά και άτομα που είχαν την εκτίμηση της κοινωνίας. Προσλήθαν στην ομάδα φορώντας τη στολή με τα διακριτικά του βαθμού τους.
4. Μάλιστα στους αντάρτες προσχώρησε με προθυμία ο Κρητικός χωροφύλακας Ζαχαράκης.
5. Όπως συνηθιζόταν στον ΕΛΑΣ, την τριμελή διοίκηση του τμήματος ανέλαβε ως καπετάνιος ο Δ. Τασιανόπουλος, στρατιωτικός ο Δ. Κυρατζόπουλος (Φωτεινός), με υποδιοικητή στρατιωτικό τον Ν. Θεοχαρόπουλο (Σκοτίδας) και πολιτικός ο Φίλος Γάμα. Επρόκειτο για τον Θωμά Ιωαννίδη, μια αμφιλεγόμενη προσωπικότητα γνωστή για τις απόλυτες απόψεις και τα υπερβολικά ξεσπάσματα.
6. Δημιουργείται η τοπική ομάδα του ΕΛΑΣ με επικεφαλής τον δάσκαλο Ζυγούρα (Παλαιολόγο).
7. Η σημερινή ονομασία του χωριού είναι Ανοιξή.

Αξιωματικοί του Στρατηγείου του ΕΛΑΣ Δυτικής Μακεδονίας.

Από τα αριστερά: Ηλίας Παπαδημητρίου (Λιάκος), Νίκος Θεοχαρόπουλος (Σκοτίδας), Μήτσος Κυρατζόπουλος (Φωτεινός), Αριστοτέλης Χοτούρας (Αρριανός) και Νίκος Παπαστεργίου (Φουρκιώτης). Από το βιβλίο του Ζαχ. Δρόσου «Φαρδύκαμπος»

8. Η ομάδα Χασίων (τουλάχιστον όσον αφορά τη μακεδονική πλευρά των Χασίων) μαζί με την ομάδα Γρεβενών (Τασιανόπουλου) ήταν από τις πρώτες αντάρτικες ομάδες που οργανώνονται από το φθινόπωρο του 1942. Επικεφαλής ο δάσκαλος Ν. Αραιοβημάτας και ο Τ. Θεοδωρόπουλος.
9. Η σημερινή ονομασία του χωριού είναι Δεσπότης.
10. Στο αντίστοιχο έγγραφο δεν αναφέρεται η ακριβής δύναμη του αποσπάσματος. Ο γράφων την υπολογίζει σε 130 έως 150 άνδρες σύνολο.
11. Διαβόητος συνεργάτης της Ιταλικής Διοίκησης.
12. Γι' αυτό και οι Ιταλοί όταν μπήκαν στο χωριό τα ξημερώματα βρήκαν μόνο τα γυναικόπαιδα και τους ηλικιωμένους.
13. Η τοποθεσία έχει το όνομα «Γούβα».
14. Η ευωχία των Ιταλών οφείλεται, σύμφωνα με τις ελληνικές πηγές, στην κατανάλωση κρασιού από τις κατ' οίκον έρευνες στο Σνίχοβο.
15. Ο Διοικητής του I/13 τάγματος της Pinerolo με έδρα τα Γρεβενά.
16. Τον 1ο και τον 3ο λόχο τυφεκιοφόρων του τάγματος.
17. Τα περί πνιγμού Ιταλών στρατιωτών στην προσπάθειά τους να περάσουν τον φουσκωμένο Βενέτικο δεν επιβεβαιώνονται από τις ιταλικές αναφορές.
18. Στο Ημερολόγιο της Pinerolo κυνικά αναγράφεται: sono stati passati per le armi 7 sudditi comunisti della zona Castoria - Grevena (Τουφεκίστηκαν 7 κομμουνιστές κρατούμενοι προερχόμενοι από τις περιοχές Καστοριάς-Γρεβενών).
19. Αναλυτικά η μάχη της Μερίτσας περιγράφεται στο επόμενο, τρίτο Μέρος, που ακολουθεί.